

ЛІТОПИСНА ПЕРЕСОПНИЦЯ В СВІТЛІ АРХЕОЛОГІЇ

Місто Пересопниця на сторінках літопису неодноразово виступає з 1149 до 1246 р., відразу як центр Погоринської волості — спірної території на межі Київщини та Волині. Згідно даних багаторічних археологічних досліджень, Пересопниця, як місто, виникла наприкінці XI ст. на території племінного осередку волинян VII-XI ст., що розташовувався на похваленому т. зв. «німецькому» шляху з Азії до Атлантичного побережжя. Ця обставина сприяла швидкому утвердженню тут великокнязівської влади та економічному розвитку міста (С. Терський, В. Терський, 1994, с. 49-53).

Зростання суспільно-політичної ваги Пересопниці було підпорядковане інтересам міжкнязівської боротьби за вплив у цій частині Русі та за київський престол у кінцевому підсумку. Розташована менш як за 60 км західніше Лучеська, Пересопниця протягом середини — другої пол. XII ст. змагалася за роль першого міста східної частини Волинської землі (С. Терський, 1994, с. 55). Розвиток міста як адміністративного осередку постійно входив у суперечність з сусідніми територіальними центрами — Лучеськом та Дорогобужем, які мали зручніше розташування та ґрунтовніші історичні корені. Завдяки цій обставині у 1227 р. князівський стіл у Пересопниці був ліквідований. Незабаром після остаточного утвердження Лучеська в ролі головного міста східної Волині, роль Пересопниці як суспільно-політичного центру землі занепадає. Наприкінці XIV ст., можливо, як результат нищівного наскоку на Волинь орди татарського хана Едигея, Пересопниця втрачає роль торгово-ремісничого центру округи на користь своїх колишніх передмість: Жукова (перша згадка як волосного центру у першій пол. XV ст.), Клевани (наприкінці XIV ст. — одне із значніших міст Волині), а, остаточно, з наданням магдебурзького права Білгороду (Білеву) в 1516 р.

Історія археологічного дослідження Пересопниці нараховує близько 150 років. Археологи XIX ст. досліджували переважно курганні поховання: Ярослав Волошинський у 1856 р. дослідив 3 кургани, Катерина Мельник (1897-1898 рр., 88 курганів), барон Федір Штейнгель (1899-1900 рр., 5 курганів). Вперше порівняльне дослідження городищ Пересопниці здійснив Володимир Антонович у 1897 р., а розкопки поселенського комплексу проводили дослідники XX ст.: Олександр Цинкаловський (1936-1938 рр.), Павло Раппопорт (1961 р.), Вітольд Ауліх (1966 р.) та Володимир Шолом'янець-Терський (1974-1992 рр.). В 1993-1995 рр. дослідження Пересопниці продовжені Святославом Терським.

Топографія середньовічної Пересопниці в значній мірі підпорядкована природному рельєфу. Місто займало саме ту частину середньої течії р. Стубли, де її рукави та притоки в гармонії з горбистим рельєфом творять чимало зручних для заселення та

оборони місць. Центральна, власне міська ділянка поселенської агломерації Пересопниці займала проміжок поміж ур. «Замостя» біля с. Новостав-дальній та ур. «Городище» у с. Білів. Її розміри склали в довжину 4 км при ширині по лінії захід-схід 300-1000 м по обидва боки р. Стубли (рис. 1). У розвитку міської топографічної структури знайшли відображення різні хронологічні етапи існування Пересопниці. Кожному періодові відповідало почергове піднесення ролі одного з чотирьох основних топографічних районів міста: Замостя, Білева, власне Пересопниці та Жукова.

Урочище Замостя (або Замістя) — це природний острів площею 27 га при лівому березі р. Стубли. Висота його природно крутих берегів коливається в межах 2-4 м. Майже по центру похилого майданчика острова розташована болотиста западина — акумулятор талих вод — місце, в якому за легендою пішла під землю церква. VII-XIII ст. — час безперервного заселення території урочища. VII-VIII ст.* можна датувати одне із скорчених людських тілопокладень, зафіксованих О. Цинкаловським (Я. Пастернак, 1938, с. 256). VIII-IX ст. за керамічним матеріалом з заповнення печі та котловану датується прямокутне житло з глиняною купольною підковоподібною в плані піччю (рис. 2), виявлене розкопками 1995 р. поряд північного кута урочища. Кінцем X-XIII ст. датувалися всі 20 заглиблених жител, розкопаних О. Цинкаловським.** Судячи з поширення підйомного археологічного матеріалу, протягом VII-XIII ст. освоєною була майже вся площа острова.

Початок зародженню міста поклало формування укріпленого осередку місцевої общини на мисовому завершенні найвищого в околиці узгір'я (221 м над рівнем моря) в ур. «Городище» на південній околиці с. Білів. У X-XI ст. городище-дитинець площею 0,35 га постійного заселення не мало. У XII-XIII ст. тут була негуста житлова забудова (виявлено одне житло) (В. В. Ауліх, 1971, с. 168-176). Із сходу, за напільним валом і ровом роботами 1982-1986 рр. було досліджено рештки селища площею близько 2 га — рештки, ймовірно, другого укріпленого майданчика, непоміченого попередніми дослідниками. Найглибша ділянка рукотворного каньйону, по якому пролягає зараз дорога Пересопниця-Білів, є, очевидно, рештками другої напільної лінії укріплень цього городища. На перших надзаплавних терасах навколо городища та на протилежному березі ріки розташована основна частина поселенського комплексу, який супроводять чотири групи курганів (по дві з кожного боку ріки). Характеристика найбагатших підкурганних поховань білівських могильників свідчить про існування тут вищого суспільного та дружинного прошарку.

В літописний період розвитку Пересопниці головна роль в структурі міста належала мисовому укріпленню в ур. «Шпихлір», яке займало центральне положення серед усіх основних посадських районів. Це урочище одночасно є історичним центром сучасного с. Пересопниця Рівненського р-ну Рівненської обл. Під трапецієвидне

* Судячи по супровідному горщику (Львівський історичний музей. Фонд «Київська Русь», № 21218.

** У житлах зібраний також злив для міських поселень XII-XIII ст. івентар, зокрема бронзовий енколпійон (Національний музей у Львові, фонд «Декоративний метали», № 1588).

городище т. зв. «волинського типу» розташоване в західній частині села на плоскому мисовому останці правого берега р. Стубли, що глибоко врізається в заплаву. З напільної сторони городище відділене штучним ровом шириною близько 30 м та глибиною до 4 м, по якому пушено води притоки р. Стубли — р. Устя (Оме-лянівки). Укріплення приблизно трапецієвидної в плані форми із заокругленим південним кутом займає площу понад шість гектарів. Головний в'їзд зберігся із східної сторони у формі розриву валу шириною до 6 м. Додаткові в'їзди простежені з північно-західного боку, де вздовж зовнішнього схилу піднімається малопомітна зараз стезинка: в місці, де вона проходить поміж двох кінців валу, що заходять один за другий, ймовірно, стояла оборонна дерев'яна вежа, поряд із цим в'їздом у 1975 р. було досліджено ступінчастий колодязь глибиною 4 м від сучасної поверхні; ще один запасний в'їзд, можливо, виходив з природної улоговини з південно-західного боку городища в сторону р. Стубли, яка тут майже впри- тул підходить до укріплень (рис. 3).

Земляний вал городища найкраще зберігся у північно-східній частині, яка є одночасно і найвищою ділянкою укріпленого майданчика. Його висота тут складає понад 7 м над рівнем заплави та на 2-3 м він здіймається над самим майданчиком. У п'яťох перерізах валу на його північній та південній ділянках стверджено відсутність спеціальних конструкцій серцевини. Основу насипу валу складала материкова глина. Грунт для насипу брався на місці: з напільного рову та з прилеглих країв поверхні внутрішнього майданчика. Внаслідок цього південно-східний край майданчика ще більше понизився та втратив найдавніші культурні напластування на віддалі до 40-50 м від валу. Прирічкові ділянки валу мали, очевидно, характер ескарпів-платформ, проте в західній частині вони були майже повністю знесені під час земляних робіт 1930-их років.

Внаслідок розкопок, проведених протягом 20 польових сезонів у 1974-1995 роках, досліджено понад 2400 кв. м площі головним чином у західній та південній частинах городища, розвідково досліджувалась центральна та південно-східна частини. При цьому розкопано близько 5% його площі, на якій досліджено повністю або частково 36 жител, 6 будівель господарсько-виробничого призначення, 11 господарських ям-погребів та 14 надвірних печей та вогнищ X-XIV ст.

В X-XI ст., на першому етапі забудови майданчика городища, споруди розташовувались, очевидно, несистематично. Їх вдалося виявити переважно у північно-західній та центральній частинах. Це напівземлянкові житла, датовані за керамічним матеріалом першою та другою пол. XI ст., надвірна піч, яма-погріб та двоє вогнищ. Житло № 32 з розкопок 1993 р. являло собою класичний тип напівземлянкового слов'янського житла стовпової конструкції сті.. з двома напільними ямами та трапецієвидною в плані глиняною купольно піччю в куті (рис. 4).

В літописний період XII — перша пол. XIII ст. забудова майданчика городища відзначалась чіткою структурою. На північ від його центру, зафіксовано незабудовану в середньовіччі ділянку площею

до 0,25 га, до якої з південного заходу прилягав князівський квартал. Основу композиції цього кварталу складала храмова будівля, що знаходилася на місці теперішньої церкви Св. Миколая XVIII ст. На віддалі близько 70 м на південний схід від храмової ділянки зафіксовано не менше чотирьох глинистих прошарків густо насичених артефактами: слідів вимощення майданчиків під великі наземні дерев'яні будівлі каркасної, очевидно, конструкції. В горизонті залягання долівок зафіксовані сліди поруйнованих глиняних печей, шматки глиняної обмазки стін, плиткоподібні брили місцевого вапняку-ракушечника розмірами приблизно 20x20x3-5 см, окремі із слідами обробки. Будівлі існували у XII-XIV ст. На їх соціальну належність вказують численні предмети дружинного спорядження: остроги, вудила, кінські підкови, окуття відер, вістря стріл та імпортні речі.

Ці великі житлові будівлі розташовувались поруч дороги, яка повинна була проходити з центру городища по дну природного яру до ріки, де, можливо, знаходилась пристань. Ця западина відокремлювала князівський квартал городища від ремісничого, який займав південний кут. Значна кількість будівель, досліджених тут, мала одночасно виробниче та житлове призначення. Вдалося виділити два ряди забудови, розміщені паралельно валу, — риса, характерна для більшості тогочасних фортець. Майже усі досліджені тут будівлі мали заглиблене нижнє приміщення. В середньому площа напівземлянкових жител XII-XIII ст. не перевищує 10 кв. м. Очевидно, їх потрібно розглядати як нижні яруси значно більших за площею наземних житлових будівель, лише з додатковим опалювальним пристроєм. Неподалік більшості жител, на відстані до 1-2 м від них знаходились господарські ями-погреби та літні печі.

Комплекс будівель, що мали відношення до залізороного ремесла, прилягав з півдня до житлових споруд і займав південний кут городища при самій ріці. В його склад входили чотири споруди виробничого призначення та не менше 10 надвірних залізоробних печей-горнів. Одна із споруд стовпової конструкції розміром 3x4 м і заглиблена в материковий ґрунт на 0,3-0,4 м була обладнана двома печами. Поблизу однієї з них, що мала чотири потужні черіні, на долівці знаходилася лунка діаметром 30 см, сполучена з канавкою шириною 5-6 см, материкові стінки яких були спечені від високої температури. В заповненні споруди зібрано до 10 кг залізного шлаку.

Залізоробні горни, досліджені на городищі, судячи із збережених решток типової для раннього середньовіччя конструкції, глиняні, округлої кулоподібної форми діаметром 1,0-1,2 м, одноразового використання. Біля одного з розкопаних горнів зібрані ошлаковані керамічні сопла, які служили для нагнітання повітря.

Неподалік ремісничого кварталу знаходилось житло-майстерня костеріза. Вона являла собою напівземлянкову споруду, орієнтовану кутами за сторонами світу, розміром 2,4x1,8 м, заглиблену на 0,65 м. Приблизно по центру довшої сторони в ґрунті було вирізано прямокутне заглиблення з двома сходинками під маленькі сіни. Ліворуч входу на материковому підвищенні у куті знаходила-

ся глиняна піч (діаметр черіня 0,7 м), а навпроти печі на такому ж підвищенні — лежанка, що могла бути одночасно робочим столом, за яким працював майстер. Покидаючи хату, гссподар залишив на долівці та в печі поряд із звичайним хатнім начинням близько 20 заготовок кістяних виробів, а також 18 рогів диких кіз та шість черепів благородного оленя з обрізаними рогами.

Третій горизонт забудови території городища — кінець XIII-XIV ст. — це період поступового занепаду міста, коли згадки про нього в існуючих зараз письмових документах остаточно зникають. В цей період на городищі традиційно продовжувала зберігатись військова залага, можливо, князівський двір, в обов'язки яких входили окрім військово-адміністративних функцій контроль за торговим шляхом, свідченням чого можна вважати знахідки предметів золотоординського імпорту у вищезгаданому великому наземному будинку князівського кварталу. Забудова цього періоду, очевидно, обмежувалась лише приваловою територією. До неї відносяться понад 10 напівземлянкових та наземних споруд, а також 6 печей, що могли бути або ж надвірними або ж входили в склад наземних споруд, рештки долівки та контурів стін яких не вдалося простежити.

Напівземлянкові житла № 2, 3, що існували вже наприкінці XIV ст. у західному куті городища зберегли сліди великої пожежі та, очевидно, погрому, який можна пов'язувати з спустошуючим набігом татарського хана Едигея на Волинь у 1399 р. З цього часу укріплення в ур. «Шпихлір» остаточно втрачає функції адміністративного осередку. У I пол. XV ст. забудова городища значно скорочується. Ймовірно, в цей час сюди переносяться з посаду основні будівлі монастиря Різдва Пречистої Богородиці, вперше згаданого як вже існуючого в 1490 р.

З північного сходу до городища прилягав головний посад, що займав рівнинну першу надзаплавну терасу правого берега р. Стубли. З напольної північної сторони його майданчик був захищений подвійним земляним валом, а з південної та західної — болотистою заплавою рік Стубли та Устя (Омелянівки). Дорога на посад проходила по дамбі, насапаній з південної сторони через заплаву р. Устя. Це була одна з двох «старих греблиць», згаданих у документі 1596 р., які складали своєрідну гідросистему, вона наповнювала водою оборонні рови, навколо посадів міста. Один такий рів по колу із сходу відділяв від головного посаду положу острівну ділянку — ур. «Пастівник», на якій згідно переказам розташовувався первісний монастир Різдва Пречистої Богородиці.

Існування третьої укріпленої правобережної частини міста до певної міри копіює тричленну структуру середньоевропейських міст цього періоду. Ця структура найвиразніше виступає у сусідньому Лучеську, як це видно з пізніших описів (інвентарів) XVI ст. Протягом шести польових сезонів у 1977-1995 р. на ур. «Пастівник» досліджено близько 400 кв. м площі. В центральній частині цього острова зафіксовано незабудовану ділянку площею не менше 0,1 га, до якої з півдня прилягає давнє цerkвище, яке фіксується кам'яним хрестом та ґрунтовими підплитовими похованнями — X-XIII ст. Для XIII ст. характерною рисою є

розміщення монастирів на головній торговій площі, яка в цей час формується поряд з в'їздом до окольного міста (Лучеськ, Львів).

Чотири споруди XII — першої пол. XIII ст., досліджені в цій частині посаду, належали дружиннику, купцю та майстру-бронзолivarнику. Вони мали заглиблені елементи коштування — погребі. В одному випадку зафіксовано рештки зруйнованої глиняної печі у куті житла. Підставою для визначення соціальної приналежності будівель послужили речові знахідки із заповнень: відходи бронзолivarного виробництва, концентрація привізних виробів з кераміки, скла та предмети спорядження вершника — острога, пластина панцирна, бронзовий казан, кістяна обкладка колчана та інше. Площа острова перевищує 10 га. Розвідковими роботами встановлено існування будови по всій його території, чому сприяла наявність джерел води у південній та північній частинах острова. З півдня та сходу за ровами розміщувалось, очевидно, неукріплене передмістя.

Окремим районом посаду Пересопниці було узгір'я «Мигор» в межиріччі Стубли та Омелянівки, з'єднане з окольным містом вищезгаданою земляною дамбою, — в'їздом у місто. У 1930-их та в 1974 р. В. Терський археологічно обстежувались залишки печери, виритої в материковому лесі. В ній було зібрано людські рештки, бронзові та кістяні предмети побуту X-XIII ст. а неподалік досліджене житло X ст. У XI-XIII ст. була забудована, очевидно, вся територія урочища площею близько 25 га. У північній його частині навпроти «кварталу металургів» дитинця зафіксовано сліди металургійного виробництва.

Наприкінці XIV ст., можливо, внаслідок остаточного занепаду Пересопниці, функції політичного центру округи переходять до замку Жуків, а економічним центром цієї частини Волині стає Клевань. В цей період найбільш активно продовжують функціонувати прилеглі поселення Лівобережжя в ур. «Острівець» та південніше замки на першій надзаплавній терасі р. Стубли. Разом вони, очевидно, складають рештки відомого з документів XV-XVIII ст. «места» при замку.

Посилання:

Аулік В. В., 1971. До питання про місцезнаходження літописної Пересопниці//Середні віки на Україні.—Вип. I.—К.—С. 168-176 .

Пастернак Я., 1937. Нові археологічні набутки музею Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові за час від 1933-1936//Записки НТШ.—Т.154.—Львів.—С. 241-261.

Рожко М. Ф., 1990. Тустань//Археология Прикарпаття, Волини и Закарпаття (раннеславянский и древнерусский периоды).—К.: Наукова думка.

Терський С. 1994. Пересопницька волость//Родовід. Наукові записки з історії та культури України. N 7.—Київ.—С. 4-55.

Терський С. Терський В., 1994. Літописна Пересопниця або призабуте місто над Стублою//Родовід. N 7.—Київ.

Терський-Шеломенцев В. С., 1990. Пересопниця//Археология Прикарпаття, Волини и Закарпаття (раннеславянский и древнерусский периоды).—Київ.

Шеломенцев-Терський В. С., 1978. Костерезная мастерская на городище летописной Пересопницы//Археол. открытия 1977 г.—Москва.

Rauhut L. 1960. Wczesnosredniowieczne materiały archeologiczne z terenów Ukrainy w Państwowym muzeum archologicznym w Warszawie//Materiały wczesnosredniowieczne. T. 5.

